

Odkrywanie krajobrazu Środkowego Nadodrza – sprawozdanie z projektu naukowo-badawczego

Od marca 2014 do sierpnia 2015 r. w Polsko-Niemieckim Instytucie Badawczym w Słubicach realizowany był projekt naukowo-badawczy „Kulturowo-historyczny krajobraz Środkowego Nadodrza”. Jego celem było zbadanie tytułowego regionu z perspektywy topograficznej, kulturowo-historycznej i literackiej (ze szczególnym uwzględnieniem okoliczności istniejących pod koniec XIX w., jak również przed II wojną światową i po niej). Jednym z istotnych założeń była interdyscyplinarność prowadzonych badań, w których uczestniczyli m.in.: dr Marta Jadwiga Bąkiewicz (kierownik projektu), prof. Beata Halicka, prof. Grażyna Barbara Szewczyk, prof. Małgorzata Mikołajczak, prof. Wojciech Kudyba, prof. Hannelore Scholz-Lübbering, prof. Benno Pubanz, dr Marcei Tureczek, dr Kamila Gieba, dr Lotte Lund, dr Dawid Kotlarek oraz inni polscy i niemieccy naukowcy reprezentujący różne dyscypliny, takie jak historia, historia kultury, literaturoznawstwo, kulturoznawstwo i fenomenologia przestrzeni. W czasie realizacji projektu odbywały się spotkania indywidualne oraz zebrania grup roboczych. Częściowe wyniki badań zaprezentowano podczas międzynarodowej konferencji naukowej w dniach 26-27 listopada 2014 r. w Collegium Polonicum w Słubicach. Organizatorem tego wydarzenia był Polsko-Niemiecki Instytut Badawczy; wsparcia udzieliła ponadto Polsko-Niemiecka Fundacja na Rzecz Nauki. Ze względu na pograniczny charakter badanego regionu obrady prowadzono w dwóch językach: polskim i niemieckim, przy czym zapewniono symultaniczne tłumaczenie, co umożliwiło zachowanie płynności debaty. Była to, jak wspomniał w trakcie powitania gości dyrektor Instytutu, prof. Andrzej J. Szwarz, już dwunasta konferencja zorganizowana przez Instytut w ciągu dwóch lat jego działalności. Doktor Marta Jadwiga Bąkiewicz, witając gości, wśród których znaleźli się m.in. prof. Robert Traba, dr Jan Musekamp, dr Zbigniew Feliszewski oraz dr Dominik Paukszta, podkreśliła międzynarodowy i interdyscyplinarny charakter spotkania odbywającego się na polsko-niemieckim pograniczu. Łącznie odbyło się sześć sesji przeplatanych komentarzami i dyskusjami.

Pierwszego dnia konferencji odbyły się trzy panele dyskusyjne poświęcone historii Ziemi Lubuskiej w kontekście stosunków polsko-niemieckich oraz szczegółowym zagadnieniu związanym z krajobrazem kulturowym Środkowego Nadodrza i jego odzwierciedleniem w literaturze regionu. Na panel pierwszy pt. „Lubuskie – biała plama na kulturowej mapie Polski?” złożyły się wystąpienia dr Marty Jadwigi Bąkiewicz oraz prof. Beaty Halickiej, reprezentantek Polsko-Niemieckiego Instytutu Badawczego. Doktor Bąkiewicz, kierująca projektem badawczym, którego wyniki dały podstawę konferencji, wygłosiła odczyt pt. *Lubuski palimpsest pomiędzy wczoraj a dziś*. Tematem wystąpienia był krajobraz kulturowy Ziemi Lubuskiej, który referentka zaproponowała rozumieć jako tekst kultury oraz jako teren pograniczny, na którym stykają się różne kultury tworzące wspólne, polsko-niemieckie dziedzictwo. Autorka referatu wspomniała o geografii kulturowej jako interdyscyplinarnej dziedzinie nauki, pośredniczącej między różnymi dyscyplinami (podobnie jak Ziemia Lubuska znajduje się na pograniczu różnych kręgów kulturowych). W dziejach Środkowego Nadodrza dr Bąkiewicz wyróżniła dwa ważne okresy: 1945-1989 (czas walki z niemieckim dziedzictwem kulturowym, negacji, niszczenia śladów niemieckiej obecności na Nadodrzu) oraz czas od 1989 roku do chwili obecnej, charakteryzujący się odmiennym podejściem: próbą zrozumienia i adaptacji obcego dorobku kulturowego, nawiązywania porozumienia ponad granicami. Profesor Halicka zaś w referacie *Od biskupstwa do województwa lubuskiego* przybliżyła słuchaczom dzieje badanego regionu, opowiadając o kolejnych etapach jego istnienia i rozwoju: od założenia biskupstwa lubuskiego w 1125 r., przez pozostawanie regionu w granicach Brandenburskiej, aż po ostateczne przyłączenie do Polski i utworzenie współczesnego województwa lubuskiego. Profesor Halicka podkreśliła międzykulturowy charakter regionu spowodowany krzyżującymi się w ciągu stuleci jego historii wpływami brandenburskimi, pruskimi, śląskimi, wielkopolskimi i in. Wspomniana została ważna dla Lubuskiego postać Jana z Kostrzyna. Prelegentka poruszyła również kwestie obecnego stanu badań Środkowego Nadodrza i problemów badawczych oczekujących rozstrzygnięcia. W dyskusji podsumowującej tę część konferencji doprecyzowano zasadniczy temat obrad (kształtowanie tożsamości regionalnej w kontekście historycznym), poruszono problemy związane z identyfikacją i tożsamością mieszkańców polsko-niemieckiego pogranicza oraz wewnętrzną integracją Ziemi Lubuskiej; uczestnicy zwrócili uwagę na kwestie terminologiczne (kontrowersyjny termin „Ziemie Odzyskane”), padł także postulat cofnięcia się dalej w przeszłość regionu.

Drugi panel, „Prasa i literatura jako miejsca pamięci”, poświęcony był obrazowi Ziemi Lubuskiej utrwalonemu w prasie i literaturze. Jako pierwsza wystąpiła prof. Grażyna Barbara Szewczyk, autorka referatu pt. *Kulturotwórcza rola „Nadodrza”*

w przestrzeni lubuskiej. Przedmiotem jej odczytu było czasopismo społeczno-kulturalne wydawane w Zielonej Górze w latach 1957-1990 pod tytułem „Nadodrza”. Profesor Szewczyk przedstawiła genezę „Nadodrza” jako organu Lubuskiego Towarzystwa Kultury, tło historyczne powstania periodyku, jego tematykę, problemy z cenzurą, rozwój i upadek. Autorka podkreśliła kulturotwórczą rolę czasopisma oraz jego znaczenie dla kształtowania tożsamości mieszkańców regionu w trudnych latach powojennych. Drugi referat w tej części konferencji, zatytułowany „Kresy zachodnie” jako literackie miejsce pamięci, wygłosił prof. Wojciech Kudyba, który jako przedmiot swojego wystąpienia wybrał twórczość Sergiusza Sterny-Wachowiaka (poety, prozaika i tłumacza, debiutującego w „Nadodrzu”). W aktywności Wachowiaka prof. Kudyba podkreślił popularyzowanie pojęcia „Kresów zachodnich” (zamiast budzącego kontrowersje terminu „Ziemie Odzyskane”), wydawanie serii książkowej „Tropami pisarzy na Kresach zachodnich”. Prelegent nawiązał do etycznego charakteru pamięci, do dynamicznego charakteru tożsamości oraz do koncepcji kresowości jako pogranicza kultur. Jako trzeci wystąpił dr Dawid Kotlarek z odczytem pt. *Kulturowy obraz pogranicza śląsko-brandenbursko-wielkopolskiego w prasie i literaturze regionalnej w XIX i na początku XX w.* Autor nakreślił genezę intensywnego rozwoju czasopiśmiennictwa lubuskiego w omawianym okresie, przedstawił główne źródła wiedzy o Ziemi Lubuskiej: periodyki regionalne (m.in. „Grünberger Wochenblatt”), czasopisma naukowe, wydawnictwa seryjne, monografie miast, kalendarze, przewodniki, katalogi zabytków, lokalne podania, literaturę piękną. Dyskusja kończąca panel dotyczyła takich tematów, jak związek przeszłości z teraźniejszością, rozróżnienie między miejscami a nośnikami pamięci, różnice między prasą dawną a współczesną, potrzeba uwzględniania kontekstu w badaniach historycznych, rola bibliotek (w tym cyfrowych) w gromadzeniu wiedzy o kulturze i historii regionu, definicja „patriotyzmu lubuskiego”.

Ostatni panel tego dnia konferencji nosił tytuł „Kulturowo-literacki obraz regionu” i dominowała w nim perspektywa literaturoznawcza, osadzająca krajobraz kulturowy Ziemi Lubuskiej w kontekście jej literackich wizerunków. Pierwszy referat pt. *Pamięć – Fikcja – Rzeczywistość: mit ojczyzny w tekstach Christy Wolf i Güntera Eichs* wygłosiła prof. Hannelore Scholz-Lübbering. Omawiane dzieła (powieść Ch. Wolf *Kindheitsmuster* oraz poezja G. Eichs, m.in. poemat *Oder, mein Fluss*) zostały przywołane ze względu na obecne w nich motywy regionalne. W *Kindheitsmuster*, autobiograficznej powieści, w której miejscem akcji jest Gorzów, prof. Scholz-Lübbering dostrzegła interesujące refleksje na temat pamięci, tożsamości, kształtowania się powojennych relacji polsko-niemieckich, przemian małej ojczyzny w świadomości wysiedlonych Niemców. Eich zaś jest autorem poematu poświęconego Odrze – rzece dzieciństwa, symbolicznej rzece życia, rzece granicznej. Przywołane zostało pojęcie regionu jako

„otwartej prowincji literackiej”. Jako druga wystąpiła prof. Małgorzata Mikołajczak z referatem pt. *Kształt(y) dziedzictwa. Krajobraz kulturowy regionu w poezji lubuskiej*. W swoim odczycie prelegentka nakreśliła obraz lubuskiego krajobrazu kulturowego w okresie od 1945 r. aż po czasy współczesne. Przywołane zostały modele krajobrazu kulturowego: dawniejszy (tygiel symbolizujący przenikanie się kultur) i współczesny (mozaika jako symbol odrębnych, równoprawnych składników tworzących całość). W ostatnim wystąpieniu tego dnia, zatytułowanym *W tyglu kultur. Krajobraz kulturowy regionu i jego przemiany w powojennej prozie lubuskiej*, mgr Kamila Gieba przedstawiła krajobraz kulturowy jako dynamiczną cyrkulację elementów, na które składają się zarówno obiekty materialne, jak i niematerialne, a następnie zarysowała przemiany lubuskiego krajobrazu kulturowego w prozie regionalnej po 1945 r. Ta część konferencji zakończyła się dyskusją, w której zwrócono uwagę na następujące problemy: trafność i aktualność metafor opisujących krajobraz kulturowy (tygiel, łupek, mozaika etc.), trudność zdefiniowania krajobrazu kulturowego w teorii literatury, konieczność uściślenia terminu „otwarta prowincja literacka”, motyw Odry jako symbol dynamicznej tożsamości mieszkańców pogranicza oraz nośnik pamięci o przeszłości, wielokulturowość w literaturze regionalnej, relacje między literaturą a polityką, wpływ literatury na narrację tożsamościową.

Drugi dzień konferencji poświęcony został tradycji i dziedzictwu kulturowemu oraz przenikaniu się kultur. Pierwszy panel, „Tradycje kulturowe polsko-niemieckiego pogranicza”, rozpoczął się wystąpieniem prof. Benno Pubanza pt. *Aspekty działalności polsko-niemieckiego biura literackiego we Frankfurcie nad Odrą (1992-2000)*. Prelegent opowiedział o genezie tej instytucji, jej tle historycznym oraz działalności (szeroko zakrojone działania na rzecz polsko-niemieckiej wymiany kulturalnej, integracji i współpracy). Drugi referat pt. *Fenomen ożywienia tradycji dworków literackich w XX wieku* wygłosili jego współautorzy: dr Hannah Lotte Lund oraz Hans-Jürgen Rehfeld. Doktor Lund przedstawiła historię dworków literackich jako ośrodków życia literackiego i kulturalnego w XIX w., podkreślając ich rolę jako miejsc spotkań, przekraczania granic, wymiany myśli i powstawania nowych jakości w sztuce. Hans-Jürgen Rehfeld przywołał przykład dworku literackiego założonego na początku XIX w. w Cybince przez Ludwiga Tiecka, poetę i bajkopisarza. Wątki dyskusji podsumowującej panel koncentrowały się wokół znaczenia dworków jako ośrodków życia intelektualnego, ich recepcji i wpływu na kształt niemieckiego romantyzmu, zagadnień terminologicznych, powodów zamknięcia biura literackiego we Frankfurcie, współpracy między instytucjami kultury w czasach współczesnych.

Tytuł drugiego panelu został sformułowany jako „Polsko-niemieckie dziedzictwo kulturowe regionu”. Pierwszy z trzech referatów w tej części konferencji, *Historia –*

Kultura – Polityka. Pamięć pomnikowa w XIX i w I poł. XX wieku na obszarze współczesnej Ziemi Lubuskiej oraz jej współczesne reminiscencje, wygłosił dr Marceł Tureczek. Tematem jego prelekcji były zabytki Ziemi Lubuskiej jako świadectwa przeszłości regionu. Doktor Tureczek zaprezentował obiekty upamiętniające I wojnę światową oraz inne niemieckie pomniki, opisał przemiany ich funkcji i znaczenia dla mieszkańców. W kolejnym odczycie pt. *(Dys)kontynuacja w przestrzeni sakralnej z perspektywy teologicznej na przykładzie protestanckich i katolickich budynków kościelnych* dr Tadeusz Kuźmicki opowiedział o losach protestanckich kościołów na Środkowym Nadodrzu, które w wyniku dziejowych przemian stały się świątyniami katolickimi. Podkreślona została rola budynków kościelnych jako zarówno obiektów sakralnych, jak i przestrzeni integracji lokalnej społeczności. Doktor Kuźmicki postawił tezę, że można mówić o swego rodzaju kontynuacji tej części dziedzictwa kulturowego regionu – przetrwały zarówno same budynki (jako zabytki materialne), jak i ich wymiar sakralny jako miejsc kultu. Trzeci referat pt. *Wartości niematerialne w przestrzeni kulturowej zachodniej części dawnej Ziemi Torzymskiej/Westernberg* przedstawił dr Wiesław Skrobot. Jego wystąpienie poświęcone było dziedzictwu kulturowemu Ziemi Torzymskiej i jego przemianom. Jak stwierdził dr Skrobot, dla mieszkańców omawianego regionu niematerialna część kultury to istotny czynnik tożsamości regionalnej i odrębności. W dyskusji na koniec tego panelu uczestnicy odnieśli się do wpływu okoliczności zewnętrznych na poziom świadomości historycznej mieszkańców regionu, różnic między zakotwiczeniem a zakorzenieniem oraz konieczności współpracy między władzami regionu, społecznościami lokalnymi i naukowcami w celu ochrony i promocji lubuskiego dziedzictwa kulturowego.

Ostatni panel, „Zielona Góra, Gorzów Wielkopolski, Międzyrzecz – przykłady transferu kulturowego na pograniczu”, rozpoczął się od referatu mgr Izabeli Taraszczuk pt. *Trzy drogi komunikacji: Otto Julius Bierbaum, Wilhelm Levysohn, Beuchelt – podróżujący liryk, wolnomysłny wydawca i wizjonerski inżynier*. Autorka przedstawiła zarysy biograficzne, dorobek i znaczenie dla kultury Ziemi Lubuskiej trzech tytułowych postaci, z których każda na swój sposób wniosła wkład w dziedzictwo kulturowe Ziemi Lubuskiej. Jako druga wystąpiła dr Katarzyna Taborska z odczytem pt. *Landsberg nad Wartą – strategie obrazowania miasta w wybranych niemiecko-polskich tekstach kultury*. Celem prelegentki było przedstawienie transformacji, jakiej uległ w ciągu wieków obraz Gorzowa (dawn. Landsberg) w tekstach kultury. Niemiecka przeszłość miasta była podkreślana szczególnie przez wysiedlonych po wojnie Niemców, którzy opiewali utraconą Arkadię; w polskiej literaturze zaś miasto starano się przedstawiać jako polskie. Autorka podkreśliła, że obecnie Gorzów jest przykładem wzorowej współpracy polsko-niemieckiej. W ostatnim referacie pt. *Przenikanie kultur na pograniczu między-*

rzeckim na przykładzie wybranych artefaktów piśmienniczych i wywiadów pogłębionych przeprowadzonych z mieszkańcami Kreis Meseritz dr Małgorzata Czabańska-Rosada odniosła się do transferu międzykulturowego na Ziemi Międzyrzeckiej – obszarze współwystępowania różnych tradycji. Nakreśliwszy zarys historii regionu, jako wspólny mianownik łączący różne społeczności wskazała tożsamość regionalną pogranicza, świadomość życia na styku kultur i tradycji. W podsumowaniu panelu dyskutowano m.in. o przynależności regionalnej Zielonej Góry, o płaszczyznach transferu kulturowego (przestrzennej, czasowej i społecznej), o recepcji niemieckiego dorobku kulturowego przez polskich mieszkańców oraz o polskich i niemieckich nazwach geograficznych. Była to już ostatnia sesja, po której nastąpiło generalne podsumowanie konferencji. Głos zabrała ponownie dr Marta Bąkiewicz, która podziękowała uczestnikom za zróżnicowane i ciekawe referaty rzucające nowe światło na obraz Ziemi Lubuskiej. Również goście konferencji podkreślili interdyscyplinarność spotkania, różnorodność wykorzystanych perspektyw badawczych i metodologii, ciekawe zróżnicowanie terminologii i metaforyki zastosowanej w przedstawieniu krajobrazu kulturowego Ziemi Lubuskiej. Warto zauważyć, że obrady przebiegały w ciepłej atmosferze wzajemnego zrozumienia ponad granicami narodów, języków i kultur, a uczestnicy wydawali się usatysfakcjonowani przebiegiem spotkania. Konferencję można uznać, jak to ujął na początku prof. Traba, za nowy etap w dyskusji na temat Środkowego Nadodrza.

W kolejnych miesiącach uczestnicy projektu kontynuowali indywidualne badania, których wyniki opublikowane zostały w tomie zbiorowym pt. *An der mittleren Oder. Eine Kulturlandschaft im deutsch-polnischen Grenzraum*, Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2016, ISBN 978-3-506-78288-5.

Joanna Kietlińska